INTERNATIONAL JOURNAL OF TECHNOLOGY AND ACADEMIC RESEARCH

ISSN: 2224-6878 | Pakistan Volume 6, No. 10.

IF: 14.91 | 2026 http://waerasia.org/index.php/ijtar

IX–XII ASR MARKAZIY OSIYO ALLOMALARI ILMIY MEROSINING YEVROPA UNIVERSITETLARI VA ILMIY MARKAZLARIDA O‘RGANILISHI: TARJIMALAR, QO‘LYOZMALAR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR

Maxamadaliyev Lutfillo Umarali o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti, O‘zbekiston
tarixi yo‘nalishi 1-kurs tayanch doktoranti
Akbarov Ravshan Xalimovich
Farg‘ona davlat universiteti, Jahon tarixi kafedrasi mudiri
doi:https://doi.org/10.5281/zenodo.23705115

ANNOTATSIYA: Maqolada IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda yashab ijod qilgan Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino asarlarining Yevropa ilmiy muhitiga kirib borishi hamda keyingi asrlarda universitetlar va ilmiy markazlarda o‘rganilishining asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Tadqiqot tarjimalar tarixi, qo‘lyozmalarni saqlash va tavsiflash, matnshunoslik, fanlararo izlanishlar hamda raqamli kataloglashtirishning o‘zaro aloqasiga e’tibor qaratadi. O‘rta asrlardagi ilmiy bilimlar uzatilishi bir yo‘nalishli yoki bir martalik jarayon emasligi, arab tilidagi asarlar lotincha tarjimalar, sharhlar, qayta ishlanmalar va universitet o‘quv amaliyoti orqali turlicha qabul qilingani asoslanadi. Xususan, al-Xorazmiy nomining algoritm tushunchasi bilan tarixiy aloqasi, al-Farg‘oniy astronomik risolasining lotincha muomalasi, Ibn Sino «Tib qonunlari»ning Yevropa tibbiyot ta’limidagi o‘rni va Forobiy falsafiy merosini o‘rganishdagi metodologik murakkabliklar muhokama qilinadi. Maqola manbashunoslik va tarixshunoslikka tayangan nazariy-tahliliy tadqiqotdir; unda tekshirilmagan qo‘lyozma inventar raqamlari, soxta arxiv topilmalari yoki uydirma miqdoriy natijalar keltirilmaydi. Yakunda O‘zbekiston tadqiqotchilari va Yevropa fondlari o‘rtasida qo‘shma katalog, ilmiy tavsif va tanqidiy nashrlarni rivojlantirish bo‘yicha takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo allomalari, ilmiy meros, lotincha tarjimalar, qo‘lyozmalar, Yevropa universitetlari, tarixshunoslik, matnshunoslik, Ibn Sino, al-Xorazmiy.

АННОТАЦИЯ: В статье анализируются основные направления изучения научного наследия мыслителей Центральной Азии IX–XII веков в европейских университетах и исследовательских центрах. Рассматриваются латинские переводы, рукописная традиция, критические издания и современные цифровые каталоги. Особое внимание уделяется трудам аль-Хорезми, аль-Фергани, аль-Фараби, аль-Бируни и Ибн Сины. Исследование основано на историографическом и источниковедческом анализе; непроверенные архивные сведения и вымышленные количественные данные не используются.

Ключевые слова: Центральная Азия, научное наследие, латинские переводы, рукописи, европейские университеты, история науки, текстология.

ISSN: 2224-6878 | Pakistan Volume 6, No. 10.

IF: 14.91 | 2026 http://waerasia.org/index.php/ijtar

ABSTRACT: This article examines the study of ninth- to twelfth-century Central Asian scholars in European universities and research centres. It focuses on the transmission of scientific works through Arabic-to-Latin translation, manuscript preservation, textual criticism, and contemporary digital cataloguing. The discussion addresses al-Khwarizmi, al-Farghani, al-Farabi, al-Biruni, and Avicenna while distinguishing medieval reception from modern academic research. The paper is a historiographical and source-critical review rather than an empirical inventory of manuscripts.

Keywords: Central Asian scholars, scientific heritage, Latin translation, manuscripts, European universities, history of science, textual criticism.

KIRISH

IX–XII asrlar Markaziy Osiyo intellektual tarixida matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa, geografiya va boshqa sohalar jadal rivojlangan davr hisoblanadi. Bu davrda faoliyat ko‘rsatgan olimlarning asarlari turli ilmiy markazlar, tillar va siyosiy-madaniy muhitlar o‘rtasida harakatlangan. Ularning Yevropada qabul qilinishi esa tarixiy vaqt, ilmiy fan va matn turiga qarab farqlangan. Shu sababli mavzuni «Sharq ilmi Yevropaga o‘tdi» degan umumiy jumla bilan cheklash manbashunoslik jihatidan yetarli emas.

Yevropadagi ilmiy qabul jarayonini kamida uch bosqichda ko‘rish mumkin: o‘rta asrlardagi tarjima va moslashtirish; universitet va ilmiy maktablarda o‘qitish, sharhlash hamda qayta ishlash; yangi davr va hozirgi zamondagi tarixiy-filologik tadqiqotlar. Mazkur bosqichlar bir-biriga uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ularning maqsadlari turlicha: birinchisi bilimni yangi til muhitiga olib kirish, ikkinchisi undan ta’lim va ilmiy munozarada foydalanish, uchinchisi esa matnning kelib chiqishi, variantlari va ta’sir doirasini aniqlashga qaratilgan.

Maqolaning maqsadi IX–XII asr Markaziy Osiyo allomalari merosini Yevropa universitetlari va ilmiy markazlarida o‘rganish tarixining asosiy yo‘nalishlarini tizimlashtirish, manbalarni tanqidiy talqin qilish mezonlarini ko‘rsatish va kelgusidagi qo‘shma tadqiqotlar uchun ustuvor vazifalarni belgilashdan iborat. Tadqiqotning obyekti olimlar ilmiy merosining Yevropa ilmiy muhitidagi mavjudligi; predmeti esa tarjima, qo‘lyozma va zamonaviy tadqiqot amaliyotlaridir.

ADABIYOTLAR SHARHI VA TARIXSHUNOSLIK

Arab tilidan lotin tiliga tarjimalar tarixini o‘rganishda Charles Burnettning tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. Uning ishlari tarjima harakati yagona markaz yoki yagona usul bilan cheklanmaganini, turli tarjimonlar, buyurtmachilar va ilmiy ehtiyojlar ta’sirida shakllanganini ko‘rsatadi (Burnett, 2001). Shu nuqtayi nazardan Toledodagi tarjima muhiti muhim bo‘lsa-da, barcha asarlar aynan shu yerda tarjima qilingan degan tasavvur tarixiy jarayonni soddalashtiradi.

George Salibaning islom astronomiyasi haqidagi tadqiqotlari ilmiy an’analarning ichki rivojlanishi va keyingi davrlardagi munosabatlarini o‘rganishga undaydi (Saliba, 2007). Dimitri Gutas esa yunoncha-arabcha tarjima harakatining ijtimoiy va intellektual kontekstini tahlil qilgan (Gutas, 1998). Bu ikki yo‘nalish Markaziy Osiyo olimlari ijodini nafaqat Yevropaga ko‘rsatilgan ta’sir, balki o‘z davridagi mustaqil ilmiy muhit mahsuli sifatida ham baholash zarurligini ko‘rsatadi.

ISSN: 2224-6878 | Pakistan Volume 6, No. 10.

IF: 14.91 | 2026 http://waerasia.org/index.php/ijtar

Ibn Sino falsafasi bo‘yicha Jon McGinnisning monografiyasi, o‘rta asrlar tibbiyoti bo‘yicha Nancy Siraisi tadqiqotlari hamda ilmiy tarjimalar tarixi bo‘yicha maxsus nashrlar mavzuning fanlararo xususiyatini yoritadi (McGinnis, 2010; Siraisi, 1987). Bunda tarixiy ta’sir haqidagi har bir da’vo muayyan matn, tarjima, sharh yoki o‘quv dasturi bilan dalillanishi lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va tarixshunoslik usullariga tayangan. Birinchi usul yordamida olimlar asarlarining turli davrlardagi qabul shakllari taqqoslandi. Ikkinchi usul matnning asl tili, tarjima zanjiri, qo‘lyozma nusxasi, mualliflik atributsiyasi va nashr tarixini farqlashga xizmat qiladi. Uchinchi usul esa zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan izohlarni bir-biri bilan solishtirish imkonini beradi.

Metodologik jihatdan «asar Yevropada mavjud bo‘lgan», «asar lotin tiliga tarjima qilingan», «asar universitetda o‘qitilgan» va «asar ma’lum olimga bevosita ta’sir ko‘rsatgan» degan hukmlar bir xil dalil darajasiga ega emas. Birinchi holat uchun katalog yoki saqlanayotgan nusxa, ikkinchisi uchun tarjima matni yoki tarixiy qayd, uchinchisi uchun o‘quv dasturi va sharhlar, to‘rtinchisi uchun esa aniq matniy aloqalar talab etiladi.

Ushbu maqola fondlar bo‘yicha yangi arxiv ekspeditsiyasi yoki to‘liq qo‘lyozma sanog‘ini o‘z ichiga olmaydi. Shu bois alohida kutubxona kataloglaridagi nusxalar soni, inventar raqami yoki yangi topilma haqidagi qat’iy da’volar keltirilmaydi. Keltirilgan umumlashtirishlar e’lon qilingan tarixshunoslik va ma’lum matn an’analariga asoslanadi.

TARJIMALAR VA ILMIY BILIMLAR AYLANISHI

Al-Xorazmiy matematika tarixida arifmetika va algebra bilan bog‘liq asarlari orqali tanilgan. Uning hind raqamlariga oid arifmetik an’anasi lotin dunyosida qayta ishlangan va nomining lotincha shakli keyinchalik algoritm atamasi tarixiga bog‘langan. Biroq «algoritm» so‘zining bugungi mazmunini o‘rta asr matnlaridagi mazmun bilan aynan tenglashtirish tarixiy anaxronizmga olib kelishi mumkin. Algebra risolasining lotincha qabulini o‘rganishda ham tarjima va keyingi matematik ishlanmalarni ajratish lozim.

Ahmad al-Farg‘oniy astronomik bilimlarni tartibli bayon qilgan muallif sifatida mashhur. Uning osmon jismlari harakatiga oid asari lotincha ilmiy muomalaga kirgan va Yevropada astronomiya ta’limi bilan bog‘liq tarixiy manbalarda uchraydi. Mazkur qabul jarayonini tahlil etishda asarning turli nomlari, tarjima variantlari va keyingi sharhlarni bir-biridan ajratish muhim.

Ibn Sinoning «Al-Qonun fi-t-tibb» («Tib qonunlari») asari lotin tilida «Canon medicinae» nomi bilan tarqalgan. Uning tibbiyot ta’limi va sharhlar tarixidagi o‘rni keng o‘rganilgan (Siraisi, 1987). Shu bilan birga, barcha Yevropa universitetlarida bir xil davr va bir xil darajada o‘qitilgan deb umumlashtirish mumkin emas: mahalliy o‘quv an’analari va davrlar o‘rtasida farqlar mavjud.

Forobiy falsafa va mantiq tarixida, Beruniy esa astronomiya, geografiya va madaniyatlarni qiyosiy o‘rganish tarixida alohida ahamiyatga ega. Ularning Yevropada qabulini baholashda bevosita tarjima, bilvosita tanishuv va zamonaviy ilmiy qayta kashf etish o‘rtasidagi farqni saqlash zarur. Ayniqsa, barcha asarlar o‘rta asrlardayoq lotincha muomalaga kirgan degan da’voni dalilsiz takrorlash to‘g‘ri emas.

ISSN: 2224-6878 | Pakistan Volume 6, No. 10.

IF: 14.91 | 2026 http://waerasia.org/index.php/ijtar

QO‘LYOZMALAR VA MATNSHUNOSLIK MUAMMOLARI

Qo‘lyozma — ilmiy merosning moddiy va matniy guvohi. Undagi muallif nomi, sarlavha, ko‘chirilgan sana, xattot qaydi, izohlar, tuzatishlar va boshqa kodikologik belgilar asarning tarqalish tarixini o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Bitta asarning bir nechta nusxasi bo‘lsa, ular o‘rtasidagi farqlarni taqqoslash tanqidiy matn tuzish uchun asos yaratadi.

Yevropa kutubxonalari va qo‘lyozma fondlaridagi arab, fors va lotin tilli materiallarni tadqiq etishda katalog tavsifining sifati muhimdir. Eski kataloglarda asar nomining transliteratsiyasi turlicha berilgan bo‘lishi, muallif noto‘g‘ri ko‘rsatilishi yoki bir risola boshqa asar tarkibida qayd etilishi mumkin. Shu sababli elektron qidiruv natijasini yakuniy dalil deb emas, qo‘lyozmani aniqlashga xizmat qiladigan boshlang‘ich ma’lumot deb qarash kerak.

Matnshunoslikda qo‘lyozma nusxasining sanasi bilan asar yaratilgan sanani aralashtirmaslik zarur. XII asrda yozilgan asarning XV asr nusxasi saqlangan bo‘lishi mumkin; bunday holda nusxaning kech ko‘chirilgani asarning kech yaratilganini anglatmaydi. Xuddi shuningdek, lotincha tarjima mavjudligi asl arabcha matnning aynan shu shaklda bo‘lganini avtomatik isbotlamaydi.

Raqamli kataloglar va tasvirlar tadqiqotchiga turli mamlakatlardagi manbalarni qiyoslash imkonini kengaytiradi. Biroq yuqori sifatli raqamli tasvir ham fizik qo‘lyozmaning barcha belgilarini to‘liq almashtira olmaydi: qog‘oz, siyoh, muqova va qayta tiklash izlari ba’zan bevosita ko‘rikni talab qiladi. Shu sababli masofaviy tahlil bilan fond tadqiqotini uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq.

YEVROPA UNIVERSITETLARIDA QABUL VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR

O‘rta asr universitetlarida bilimning qabul qilinishi tarjima mavjudligi bilan tugamagan. Asar o‘qitilgan, sharhlangan, bahs mavzusiga aylangan yoki muayyan fan doirasida qayta tuzilgan bo‘lishi mumkin. Ibn Sino tibbiy merosi bilan bog‘liq tadqiqotlar ushbu jarayonning yorqin misollaridan biridir. Universitet tarixi bilan shug‘ullanuvchi olimlar asarning o‘quv amaliyotidagi o‘rnini aniqlash uchun darsliklar, sharhlar, disputatsiya materiallari va kutubxona ro‘yxatlaridan foydalanadilar.

Zamonaviy Yevropa tadqiqotlari esa tarix, filologiya, falsafa, matematika tarixi, tibbiyot tarixi va raqamli gumanitar fanlarni birlashtiradi. Bir yo‘nalish muayyan risolaning ilmiy nashrini tayyorlasa, boshqasi tarjimonning termin tanlash uslubini o‘rganadi, yana boshqasi asar g‘oyalarining keyingi intellektual an’analarga aloqasini tekshiradi. Shu bois «Yevropada o‘rganilishi» atamasi ostida turli usullar va turli tadqiqot savollari jamlangan.

Raqamlashtirish tarixiy manbalarni qidirish, taqqoslash va transkripsiya qilishni osonlashtiradi. Ammo sun’iy intellekt yoki avtomatik matn tanish vositalari arab yozuvidagi tarixiy qo‘lyozmalarni xatosiz o‘qiydi deb bo‘lmaydi. Muqobil o‘qishlar, diakritik belgilar, marginaliyalar va maxsus terminlar bo‘yicha mutaxassis nazorati talab etiladi. Raqamli platformalar tarixiy-filologik tekshiruvni kuchaytirishi kerak, uning o‘rnini egallamasligi lozim.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijasida ilmiy merosning Yevropada o‘rganilishini to‘rt o‘zaro bog‘liq darajaga ajratish taklif etiladi: matnning harakati, tarjima va terminologik moslashuv, ta’limiy-ilmiy qabul,

ISSN: 2224-6878 | Pakistan Volume 6, No. 10.

IF: 14.91 | 2026 http://waerasia.org/index.php/ijtar

zamonaviy tanqidiy qayta o‘rganish. Ushbu tasnif muayyan olimning «ta’siri» haqida umumiy baho berishdan ko‘ra dalillar turini aniq belgilashga imkon yaratadi.

Al-Xorazmiy va al-Farg‘oniy misolida matematik-astronomik matnlarning tarjima an’anasi, Ibn Sino misolida tibbiy asarning universitet muhitidagi uzoq davom etgan qabul tarixi, Forobiy va Beruniy misolida esa bevosita va bilvosita intellektual aloqalarni ehtiyotkorlik bilan farqlash zarurati ko‘rinadi. Bunday yondashuv allomalar merosini bir-biriga tenglashtirmaydi, balki har birining tarixiy yo‘lini alohida tekshiradi.

Shuningdek, «Yevropa» yagona ilmiy makon bo‘lmaganini hisobga olish kerak. Turli davrlarda lotincha bilim muhitlari, universitet markazlari, saroylar, diniy muassasalar va keyingi akademik institutlarning ehtiyojlari bir-biridan farqlangan. Natijada bir asar ma’lum hududda ta’limiy ahamiyatga ega bo‘lsa, boshqa hududda asosan kutubxona yoki tarixshunoslik obyekti bo‘lib qolgan bo‘lishi mumkin.

AMALIY TAVSIYALAR VA XULOSA

Kelgusi izlanishlarda O‘zbekiston va Yevropa tadqiqotchilari hamkorligida muallif ismlari va asar nomlarining ko‘p tilli variantlarini qamrab oluvchi bibliografik reyestr tuzish foydali bo‘ladi. Reyestrda arabcha asl sarlavha, lotincha variant, zamonaviy transliteratsiya, nashrlar va mavjud raqamli nusxalarga havolalar alohida ko‘rsatilishi lozim.

Ikkinchi vazifa — muayyan asarlar bo‘yicha qo‘lyozma guvohlarini solishtirishga asoslangan tanqidiy nashr va izohli tarjimalarni ko‘paytirish. Bunday ishlarda tarixchi, arabshunos, lotinshunos, fan tarixi mutaxassisi va raqamli kataloglash bo‘yicha ekspertlarning hamkorligi zarur. Faqat sarlavha o‘xshashligiga tayanish o‘rniga matnlarning mazmuniy va kodikologik aloqasi tekshirilishi kerak.

Uchinchi yo‘nalish — oliy ta’limda ilmiy merosni tarixiy manbalar bilan ishlash ko‘nikmasi orqali o‘rgatishdir. Talabalar tarjima matnining asl matndan farqini, qo‘lyozma nusxasi va tanqidiy nashr o‘rtasidagi tafovutni hamda ilmiy ta’sirni isbotlash mezonlarini o‘zlashtirsalar, mavzu milliy faxr ifodasidan tashqari qat’iy akademik tadqiqot predmetiga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, IX–XII asr Markaziy Osiyo allomalari ilmiy merosining Yevropada o‘rganilishi ko‘p asrlik, ko‘p tilli va fanlararo jarayondir. Uning asosiy mexanizmlari tarjima, qo‘lyozma muomalasi, sharhlash, universitet ta’limi va zamonaviy matnshunoslik bilan bog‘liq. Tarixiy da’volarni manba darajasiga mos ravishda ifodalash ushbu sohada ishonchli va xalqaro miqyosda muhokama qilinadigan tadqiqotlar yaratishning muhim shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Burnett, C. (2001). The coherence of the Arabic-Latin translation program in Toledo in the twelfth century. Science in Context, 14(1–2), 249–288.
2. Gutas, D. (1998). Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ʿAbbāsid Society (2nd–4th/8th–10th Centuries). Routledge.
3. Saliba, G. (2007). Islamic Science and the Making of the European Renaissance. MIT Press.
4. McGinnis, J. (2010). Avicenna. Oxford University Press.
5. Siraisi, N. G. (1987). Avicenna in Renaissance Italy: The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500. Princeton University Press.

ISSN: 2224-6878 | Pakistan Volume 6, No. 10.

IF: 14.91 | 2026 http://waerasia.org/index.php/ijtar

6. Rashed, R. (Ed.). (1996). Encyclopedia of the History of Arabic Science (Vols. 1–3). Routledge.
7. Lindberg, D. C. (2007). The Beginnings of Western Science (2nd ed.). University of Chicago Press.
8. Grant, E. (1996). The Foundations of Modern Science in the Middle Ages: Their Religious, Institutional, and Intellectual Contexts. Cambridge University Press.
9. Adamson, P. (2016). Philosophy in the Islamic World. Oxford University Press.
10. Hasse, D. N. (2000). Avicenna's De anima in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul, 1160–1300. Warburg Institute.
11. Kennedy, E. S. (1956). A survey of Islamic astronomical tables. Transactions of the American Philosophical Society, 46(2), 123–177.
12. King, D. A. (1999). World-Maps for Finding the Direction and Distance to Mecca: Innovation and Tradition in Islamic Science. Brill.